

פנקס הכשרים של קהילת פוזנא

(שפ"א—תקצ"ה)

יוצא לאור על פי כתב יד עם הגהות והערות

מאת

דב אברון

הוצאת מקיצי גרדמים

ירושלים תשכ"ז

ספר זה מתפרסם בסיוע

MEMORIAL FOUNDATION FOR JEWISH CULTURE

כל הזכויות שמורות לחברת מקיצי נרדמים

נדפס בישראל

בדפוס "דף-חן", ירושלים

Printed in Israel

נר נשמה לזכר

אבי-מורי ר' יוסף זק"ל,

אמי-הורתי מרת שרה זק"ל,

אחיותי לאה, צילה וטובי, זק"ל,

שנספו בשואה הגדולה.

ארץ אל תכסי דמם

תוכן העניינים

[illegible]

הקדמה

פנקס הכשרים של קהלת פוזנא¹ [שנים שפ"א—תקצ"ח] * עשוי בהוצאתו המלאה והביקורתית להעשיר את ידיעותינו בהיסטוריה היהודית משלוש בחינות: א. הכרת תולדות אחת הקהלות הותיקות והמרכזיות בפולין במשך מאתיים שנה בערך, שנות מאבק לה ולאחיותיה, בתחום חייה הארגוניים, הכלכליים, החברתיים והתרבותיים. ב. עמידה על אופי פנקס-קהלה בכלל ופנקס-בוררים בפרט מבחינת תכנו וצורתו. ג. ניתוח מוסד הבוררים, וחקר שיטות הברירה בפוזנא בהשוואה לקהלות ישראל בפולין ומחוצה לה בתקופה הנדונה.

הברירה הבלתי ישירה השנתית באמצעות בוררים נהגה באופן מלא כמעט בקהלות אשכנז במאות הי"ז—י"ח. הבוררים נבררו² ובררו בהצבעה חשאית בקלפי ובהכרעת הגורל את כל מוסדות הקהלה או חלקם.

הברירה הבלתי ישירה השנתית בפוזנא הופקדה בידי בוררים-כשרים. האופייני להם היה רכוז סמכויות ברירה, חקיקה והנהגה בידיהם. הם נבררו³ ובררו בהצבעה חשאית בקלפי, אולם בהכרעת רוב קולות, את המוסדות הגבוהים בקהלה⁴. כללי הברירה שווים היו בבחירת המוסדות הגבוהים והנמוכים; בברירת הראשונים נשמרו בהקפדה יתרה חוקי הנגיעה⁵, התנאים לבחירה אקטיבית ופסיבית⁶, וכללים בעלית הנברר בשלבי ההיררכיה המוסדית⁷. בזכות הקפדה זו ותביעות אחרות⁸ עלה בידי

* פנקס זה בצרוף מבוא מפורט הוגש בשנת תש"כ כעבודת-דוקטור לאוניברסיטה העברית, ואושר על ידה.

1 פנקס הכשרים, השמור בארכיון הכללי לתולדות ישראל, ירושלים [סיגנטורה: S 68], מתפרסם בזה בהסכמת הנהלת הארכיון, ועל כך נתונה תודתי. הערכה מיוחדת לד"ר א. ביין, גנז המדינה, שהציל את הפנקס והעבירו ארצה.

2 ע"י הקהל הישן מקרב בעלי הבתים.

3 ע"י הקהל הישן בצירוף בעלי בתים [כא' איש, שהם יג' הקהל הישן ועוד ח"א].

4 פרנסים, טובים, קהל, דיינים, גבאים [לה' אנשים בערך]. בידי הקהל ברירת המוסדות הנמוכים, האמטין, שהם רוב מגין [סה' אנשים], והם: טובי העיר, בעלי תקנות, ממונים לסוגיהם, פרנסים על חבורות מלאכה, שמאים, אנשים על הברדאן, רואי חשבונות, אנשים על סיוע.

5 שני בשלישי פסול.

6 "זכות הקלפי", ו"זכות ההתמנות".

7 פרנס על חבורות מלאכה, טובי העיר, ממונה, קהל, טובי ופרנס.

8 כגון: ברירת הבוררים ע"י הקהל בצירוף מילוי של אנשים ללא מינוי בקהלה, המנעות ממינוי רצוף שנים, המנעות מדרישה לתואר רבני ולתשלום מס גבוה, הכרעה ברוב קולות.

קהלת פוזנא לשמור על משטרה האוליגרכי המתון⁹. סמכותם השניה של הכשרים, לאחר האלקטורית, היתה הלגיסלטיבית, שמבחינת תוכנה אינה אלא המשך לראשונה; תקנות הכשרים באו להדריך את חברי המוסדות הגבוהים והנמוכים בעבודתם העתידה. אין לסמכות חקיקה זו הקבלה בקהלות בתקופה הנדונה¹⁰. החקיקה הגלויה¹¹ והנסתרת¹² נשאו אופי ישיר¹³ או עקיף¹⁴. החקיקה הישירה כללה עניני ברירה¹⁵, כלכלה¹⁶, משפט¹⁷, סעד-חנוך-תורה¹⁸; לעומתה העקיפה — גם מותרות. סמכותם השלישית של הכשרים היתה בתחום הפיקוח האירגוני של כל מוסדות הקהלה. לנגד עיניהם היו המטרות של שמירה על ביצוע נאמן ומלא ברוח התקנות ובלימת השתלטות או התערבות. שתי המטרות הושגו בדרך של תמיכה בגורמים לויאליים וגינוי מסרבים או מתמרדים¹⁹. פיקוח הכשרים, שמקורו במעמד משפטי מוכר, בא להשליט משטר וסדר, והיה בכחו להגביר את תודעת בני הקהלה בהנהגה קהלתית מבוקרת למעשה בקביעות.

השפעות סמכויות החקיקה וההנהגה של הכשרים ניכרו בחייה הכלכליים, החברתיים והרוחניים של הקהלה. בתחום הכלכלה היא נגעה לענינים פיסקליים, תעסוקה ומקורות פרנסה. בזכותם הוכנסו שינויים בגביית מסי הסכומות²⁰, הברדאן [של מו"מ²¹ וצריכה²²], מעות שררה²³ ומעות צדקה ומצוות²⁴.

הכשרים נדרשו למעשה לנקט עמדה במאבק קבוצות שונות על מקורות התעסוקה והפרנסה. כנראה, מתוך אחריות צבורית נטו הכשרים לתמוך במאמציהם של

- 9 המתגלה אף בברירת המועצה העירונית הנצרית בפוזנא.
- 10 סמכות החקיקה של בוררי המבורג הספרדית, הלברשטט וברלין אינה עומדת ביחס ובהיקף לזו שבפוזנא.
- 11 התקנות.
- 12 מגילות הסתרים.
- 13 ביזמת הכשרים בשלחן הכשרים — [85%].
- 14 מתוך פנקסים של בעלי תקנות לפנקס הכשרים.
- 15 45%.
- 16 26%.
- 17 10%.
- 18 19%.
- 19 דוגמות אחדות לשם המחשה: הפיקוח על לב' אנשים הבטיח סדר בהכנסותיהם, ורוב לקהל בישיבותיהם; במוסדות השיפוט הושם הדגש בצד הפרוצדורלי, [זמן, מקום, הרכב, מהלך וביצוע]. בקהל בלמו את רצונו להשתלט על מוסדות כלכליים [חבורות בעלי מלאכה בעיקר], משפטיים [הדיינים], ותחוקתיים [בעלי-התקנות]. את הפרנסים, לבל יטילו את כחם ומרותם על הקהל, ואת פרנס החדש — על כלל הפרנסים או הקהל. את השמאים שמרו לפני התערבות הקהל בעיקר.
- 20 הנחיות לשמאים לתשבוץ בני הקהלה בפנקס הסכומות; קביעת סוגי הגובים, זמני הגבייה וחיסול החובות [תוך תמיכה במאמצי הקהל].
- 21 חיוב אחת משיטות הגבייה בהתאם לתנאים [החוקה מלאה, חכירה מלאה או חכירה חלקית]; העדפת שיטת ההגדה בשבועה על פני הערכה בשבועה או בלעדית, בויכוח על דרכי ההצהרה.
- 22 קביעת גובה המס.
- 23 תביעה להחזקת הגבייה בידי מוסדות הקהלה ולא בידי חוכרים פרטיים.
- 24 הסדרת רישום הניצרכים בפנקס הקצבה, קביעת דרכי הגבייה, וצורת חלוקת הקצבה.

הסוחרים²⁵ על חשבון בעל-המלאכה²⁶, הסרסור²⁷ והמלווה²⁸. תשומת לב הוקדשה לפיתוח סחר צמר ובגדים, שהלך ונשמט בהדרגה מידי הסוחרים היהודים בפוזנא. בשטחי המשפט²⁹, החברה³⁰ והתרבות³¹ פחותה השפעת הכשרים מזו של הכלכלה.

מה חדש עשוי ללמד פנקס הכשרים ?

בוררי פוזנא נהנו מסמכויות שעברו את גבולות הברירה. סמכויות של חקיקה, ברירה והנהגה הפכו את הכשרים לאחד המוסדות התקיפים ביותר בקהילה בשנת פעילותם. בזכות ברירת הכשרים השנתית ובזכות אופי ברירתם והרכיבם³² לא הפכו התקיפים לשליטים בלעדיים או ראשיים בקהילה. מוסדות הקהילה חשו בעין מפקחת ומבקרת, שיד תקיפה עשויה להיעזר בה. בני הקהילה חשו בהנהגה מבוקרת בקביעות, ובברירה, כאקט של אחריות ומשמעת חברתית.

מוסדות הקהילה הוו כעין יחידה אירגונית אורגנית, שפעלה תוך השלמה יחסית; הקהל — ראשה — רכז את החלקים וניצח עליהם, על המוסדות, כעל אברי הגוף, הפועלים תוך קבלת עול משמעת; מלאכת ההרכבה של כ-100 איש מידי שנה בשנה והדרכתם לקראת פעילות מתואמת הוטלו על שכם הכשרים, והם מלאוה בהצלחה יחסית.

פנקס הכשרים, הכרוך כריכת עור, מכיל 467 דפי פוליו, מהם 421 דף רשומים, 46 דף בלתי רשומים. בדפים הרשומים: 156 דף — תקנות משנים שפא—תקעז;

25 במקום, ביריד, בכיפה ובשוק עמדו הכשרים לימין הסוחרים בדחיקת רגלי מתחריהם; כגון מוכסנים, המנסים להשתלט על מו"מ ולהטיל מכסים מעל המותר אף על המשוחררים; סוחרים זרים יהודים או נכרים [פריצים, כמרים, גזירים, סוחרים-שלזיה, אורחים, בני המדינה, סוחרים עמילות והקפה ורוכלים] הבאים להשיג גבול; עוזרי הסוחרים [סרסורים, נערים מושכי לקוחות], היורדים לחיי הסוחר.

26 קצבים, חייטים, פעטליצר, רויךוורג, קירשנר.

27 יחסם למתווכים המשוטטים בעיר וביריד, גיוון מהערכתם את מידת התועלת או הנזק שבפעילותם הכלכלית למסחר ולהלוואה. מאספקט זה נלחמו בסרסורים קבועים אצל נכרים, בסרסורים בין גוי לגוי ובסרסורים רצים ומושכים לקוחות. יחס חיובי בערך לסרסורי סחורות להקפה ביריד ולסרסורי הלוואה; אף הוא מלווה חשדנות לגבי גבולות הסרסורות ודמי הסרסורות.

28 יחס הכשרים למלווים ולהלוואה נבע מתוך שיקולים כלכליים: הלוואה לשם צריכה לא זכתה לעידוד, לעומתה זכתה ליחס חיובי הלוואה בחזקת אשראי מסחרי. הלוואה מעבר יכלתו החומרית של הלווה — פסולה. הוגדרו הערבויות [משכון, ק"ס, שעבוד וממרן] להלוואה, ונקבע שער הרבית [במקום — 22%, ביריד — 33%, מפריצים — 15%, מנזירים — 8%].

29 ניתן תוקף של איסור למספר תקנות, ותוקף של חוק לכתבי-פשרה. נקבעו סדרי-ההזמנה למשפט, מהלכו וההוצאה לפועל.

30 חוזקו ידי הקהל ובעלי התקנות במלחמתם התקיפה בחיי המותרות, מתוך גימוקים של פיזור ממון, מראית עין, דלות וגלות. נמצאו שיטות אירגון תמיכה בעניי הקהילה [נצרכים, כלות, אורחים, נערים, חולים וקבצנים].

31 הקניית תורה לדור הצעיר [בבית המדרש ובישיבה ע"י מלמדים טובים בהשגחה מועילה], טיפוח התורה בקרב המבוגרים בעזרת הרב, הדרשן והדיינים; שמירה על סדרים תקינים בבתי הכנסיות הגדולים והקטנים בימי חול ובימי חג ומועד.

32 כ-50% בכל שנה פנים חדשות.

158 דף — רשימות מוסדות גבוהים ונמוכים משנים שפא—תקצא ; 107 דף — רשימות שליחי צבור לימים נוראים משנים שפט—תקצה.

דפי הפנקס העבים לא עמדו בפני שינוי ההשחתה של הזמן, ובעיקר בפני סכינו של הכורר ; וקשה פגיעתו של האחרון משל הראשון. הכורר הבלתי זהיר נהג לחתוך את שוליהם העליונים והצדדיים של הדפים על משפטים וחלקיהם ועל הסימון המספרי באותיות עבריות. לפרקים הסתיר או מחק שורות וחלקי שורות ע"י הדבקת פסות גיר בשולי הדפים הבלתי ישרים.

לצד הסימון באותיות עבריות קיים סימון בספרות, אולם ללא התאמה ; בין שני סוגי הסימון קיים הפרש של תשעה מספרים. מקורו, כנראה, בעובדה, שלפני רושם הסימון המאוחר לא היו תשעת הדפים הראשונים של הפנקס. מציאותם של הדפים הנ"ל מוכחת מתוך התקנות המאוחרות שבפנקס.

פרלס, בספרו על תולדות קהילת פוזנא, מציין, שהפנקס נכרך באחרונה מדפיו המפוזרים ; יתכן, ומלאכת הכריכה והסימון המאוחר באו ביזמתו של פרלס או בהשפעתו בשנות הששים או השבעים של המאה הי"ט.

בפנקס הכשרים, על מערכות תקנותיו, רשימות המוסדות ושליחי הצבור לימים הנוראים, שולט סדר כרונולוגי ; תמוהה הסטייה בשלש מערכות תקנות קצרות³³. מערכות התקנות, למרות היותן מתקופה בת מאתיים שנה בערך, מגלות אחדות בתוכן ובצורה. בולטת ההקפדה לרכז בפנקס את תקנות הכשרים בלבד, כל' את הוראותיהם לכלל, למוסדות הקהלה. כ-15% מכלל התקנות בפנקס הועתקו מפנקסי "בעלי התקנות", "בית הדין" ו"ועד ארבע ארצות" או נוגעות לעניגי הפרט. ניתן להבחין ארבעה חלקים סטרוקטורליים במערכת תקנות :

א. כותרת ; הנוסח : 'תקנות ישרות ונכונות שתיקנו אלופי כשרי קהל בח"מ של פסח שנה...".

ב. פתיחה ; הנוסח : "ראשית חכמה יראת ה', עץ חיים היא למחזיקים בה, שכל טוב לכל עושיהם, צדקתם עומדת לעד וקרוסוליהם לא ימעד, נכוחים למבין וישרים למוצאי דעת [דרך]". לעתים בלשון מקוצרת.

ג. עמוד³⁴ כל' ענין ; ב 17 מערכות³⁵ 3—4 דפים, לפי הסדר הבא : תורה ועבודה, דין, גמילות חסדים, שונות.

ד. חתימה ; הנוסח³⁶ : "שבועת האלופי" הקהל חל על התקנות הנ"ל ועל מגילות סתרים ... כ"ד³⁷ אלופי כשרי קהל". לעתים תוספת של תאריך.

סגנון התקנות הוא קצר, ברור ופסקני³⁸. דפוסי-לשון חוזרים הופכים את מערכות

33 דף 1 משנת תצ"ו מקומו 309 ; 312 משנת תקנ"ד מקומו 407 ; 381 משנת תקמ"ג מקומו 392 : בפנקס המודפס הוחזרו התקנות למקומן.

34 משנת תט"ו, ללא עקביות ורציפות.

35 משנים : תט, תלז, תלח, תנה, תסד, תסח, תעה, תעו—תעת, תפא—תפג, תצד, תצו, תקטז, תקיט.

36 משנת תל"ג.

37 משנת תע"ד.

38 ביטויים, כגון : לחייב, לאסור, לפקח, לעיין, עדיפים על הביטויים : להשתדל, במידת האפשר ועוד.

התקנות למקשה סגנוני אחד³⁹. שפת התקנות היא העברית הנהוגה ברוב פנקסי קהילות פולין ואשכנז בימים ההם. בהשפעת ההגיה, המקובלת בפולין הגדולה, שובש הכתיב של מלים עבריות רבות⁴⁰. הכתב ברור ונאה. השימוש באידיש נדיר, ובמידה והוא מופיע יש בו לציין את הסופר; 50 תקנות בערך, מהן המחצית האחת אידיש כולה, והשניה — בחלקה, הן פרי סופרים משני פרקי זמן שונים, לפני שנת ת' ולאחר שנת תקט"ו⁴¹. השימוש בפולגית ובגרמנית כמעט ואינו בנמצא. לפעמים ניכרת השפעת אחת משתי השפות הנ"ל בתחביר המשפט העברי⁴².

חובה נעימה לי להודות לפרופ' י. היילפרין על הדרכתו המסורה, על עצתו הנאמנה בעבוד פנקס הכשרים, ועל עידודו בהוצאת הפנקס. לפרופ' א. א. אורבך נתונה תודתי על התענינותו בעבודתי. תודתי הלבבית לחברת "מקיצי נרדמים", אשר נטלה על עצמה את ההוצאה לאור. יעמדו על הברכה אנשי הספריה הלאומית שע"י האוניברסיטה העברית, הארכיון הכללי לתולדות ישראל בירושלים, יד-ושם בירושלים. ייזכר חמי, ר' חיים שין ז"ל, על עזרתו בבדיקת מפתח השמות.

39 כגון: עלה במוסכם, בלי איחור ועיכוב בעולם, החזקנו ביתר שאת וביתר עוז, כחוק לא יעבור כתיב, יסוד ויתד הכל תלוי בו, נתנה תוקף ועוד.

40 כגון: חשבון, משכן, תירץ, עופת, גמילת חסדים, סכומת, גדולת, אומת, היזק, עושר ועוד.

41 בין שתי התקופות שברי פסוקים באידיש בשנים: תיג, תל, תלה, תלוז, תנא, תנד, תסד, תעג, תפב, תצז.

42 כגון: לומד על הישיבה, לבוא על הישיבה, לכבד עם הגדת החילוק, לילך על הסעודה, יושבים על הרחוב, לבוא על המקום ועוד.